

А. Г. Донська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИКА ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ЄВРОПИ

Систематизовано та детально проаналізовано основні підходи до визначення поняття Європи, серед яких особливу увагу приділено політичному. Представлено основні інтерпретації впливу політики на розуміння Європи. Доведено, що політична еліта ЄС визначає зміст поняття Європи, що безпосередньо зумовлює внутрішню та зовнішню політику ЄС та інших політико-територіальних утворень.

Ключові слова: концепт Європи, Європейський союз, політика.

Систематизированно и детально проанализировано основные подходы к определению понятия Европы, среди которых уделено особое внимание политическому. Представлено основные интерпретации влияния политики на понимание Европы. Доказано, что политическая элита Европейского Союза определяет содержание понятия Европы, что непосредственно влияет на внутреннюю и внешнюю политику стран ЕС и других политико-территориальных единиц.

Ключевые слова: концепт Европы, Европейский союз, политика.

Interpretation of Europe is based on different characteristics and notions. It is explained that concept of Europe may be considered in terms of geographical boundaries, religion, identity, cultural and social development and politics. The main aim of this paper is to show the crucial role of politics in the defining Europe.

Among all aspects of the concept of Europe analyzed in the article one might see that geographical discourse about Europe is the most predictable, but since the mid-twentieth century its understanding is more political. There are some aspects of the definition of Europe through politics.

Firstly, political history makes a great influence on perception Europe as a political entity. Secondly, democracy, rule of law, civil society and human rights are the main characteristics of the European countries. Thirdly, Europe is seen as a space based on the principles of pluralism and diversity. Europe today is a cosmopolitan space, meaning that its specific social form characterized by the recognition of diversity in all its forms: national, cultural, religious, and above all political. Fourth, it is used to identify Europe with the European Union not only because of mass media reports, but also because the EU's government has a strong impact on the European continent.

Europe is a conventionally constructed political project that is initiated and driven by the European Union. For the state to be European means to have full or associated membership in the EU, to promote common European values and law, at least to be presumed as a part of Europe by the EU.

In a nutshell, today discourse on the concept of Europe is based on politics and not on geographical, religious, cultural or economic processes that depends from the political intentions of the EU.

Keywords: the concept of Europe, the European Union, politics

Визначення поняття Європи має різні аспекти та трактування, що зумовлено як історично, так і суспільно-політично. Якщо географічна дискусія з приводу визначення поняття Європи найменш проблематична, адже значних територіальних змін в Європі останнім часом не спостерігається, то змістовне окреслення Європи створює поле для полеміки серед представників суспільно-політичних наук. Тож, визначення поняття Європи передбачає необхідність аналізу різних підходів, врахування суперечливих аспектів ідейно-теоретичного та практичного значення концепту Європи, а також тих наслідків, які з цього випливають.

Для аналізу такого складного та багатоаспектного поняття як Європа необхідно відійти від практичних узагальнень та використати ті можливості, що надає політична теорія. Чітке визначення термінів і понять, вибір методології та відбір на її основі фактів, звернення до доробку наукового співтовариства дозволяє виявити специфіку дослідження європейського простору.

Європейський простір – це філософська категорія, яка дозволяє відійти від історичної та політичної обумовленості визначення поняття Європи, яке залежно від контексту змінювало своє значення. Дефініцію європейського простору можна проводити за багатьма параметрами та в різних ракурсах, не обмежуючись лише географічними показниками. Саме поняття «Європа» набуло широкого вжитку після XVII ст., на різних аспектах інтерпретації якого наголошують

М. Кундера, Р. Льовенталь, Х. Мюнклер, Ю. Габермас. В даній статті стверджується, що на сьогодні провідним та визначальним є розуміння Європи як політичного проекту з «ядром» (А. Мушг), представленим інституціями Європейського Союзу, який за своєю суттю космополітичний (У. Бек, Е. Гранде) та плюралістичний (Х. Мюнклер).

Теоретики та мислителі з часів Середньовіччя в різних контекстах висловлювали своє розуміння європейськості, яке мало різні характеристики. Концепт Європи, з одного боку, об'єднує народи і конструює основи їхньої спільності, а з іншого - виступає найбільш дискусійним, адже може бути наповнений відповідно до тієї чи іншої політичної ситуації. Як зауважив Адольф Мушг, «Європа – це факт, який стає таким через те, що його усвідомлюють» [8]. Цей процес розуміння Європи призводить до необхідності її концептуалізації, тобто осмислення, наповнення змістом самого поняття (концепт від лат. *conceptus* – зміст поняття). Тож, важливо розглянути ті особливості концепту Європи в сучасних політичних умовах, які актуалізуються на початку тисячоліття.

Можна виокремити наступні теоретичні підходи до визначення поняття Європи, які надалі будуть роз'яснені: географічний; релігійний; соціо-культурний; на основі ідентичності; політичний.

В більшості енциклопедичних та спеціальних словників запропоноване географічне трактування Європи. До уваги не береться давньогрецький міф, за яким Європа – викрадена Зевсом донька фінкійського царя. Та якщо аналізувати навіть лише географічні визначення, можна чітко простежити, що жоден інший континент не має настільки нечітких та рухливих меж як Європа. Особливо це стосується її східного боку.

До XVIII століття було поширене позначення східного кордону Європи за річкою Танаїс (сьогодні Дон), яке запропонував ще Геродот. Та ані античні, ані середньовічні автори не приділяли значної уваги цьому факту, адже частина Європейської рівнини не була ще заселена. Тож в описах Європи обмежувалися найближчими країнами. Тільки у 1730 р. (за даними Н. Дейвіса) шведський офіцер на російській службі Штраленберг запропонував відсунути кордони Європи до Уральських гір. Тим самим, Петро I домігся, так би мовити, включення Російської імперії до європейського континенту, адже межа Європи була перенесена до підніжжя Уралу, річки Урал, Каспійського та Чорного моря, протоки Босфор, Мармурового моря, протоки Дарданелли (за енциклопедією Брокгауза). Щоправда, в тій самій енциклопедії зазначається, що така межа, як Урал «не представляє собою дійсного бар'єру» [16, с. 628], а є суто умовною. Лише у 1833 р. після виходу «Підручника з географії» Фольгера сприйняття Європи від Атлантики до Уральських гір здобуло загальне визнання. Отже, не так однозначно трактування географічного визначення поняття Європи, але у порівнянні з іншими воно викликає найменшу кількість дискусій.

Від географічного розуміння Європи перейдемо та соціально-обумовлених її визначень.

В науковій літературі, особливо XVII- XVIII ст., визначають Європу залежно від поширення того чи іншого типу релігії, тим самим Європа розглядається як християнський або, навіть, виключно католицький та протестанський проект. Зокрема Річард Льовенталь (Löwenthal) наголошував, що Європа - «це та частина континенту, де християнство не підпадало під вплив Візантії» [3, с. 17]. Католицизм заклав такі основні характеристики Європи, як дуалізм світської та церковної влади, перевага раціональності перед вірою, добровільна спільність, панування правового порядку, увага на індивідуальній відповідальності. Дану думку підтримує і Хантінгтон, який проводить історичний та культурний злам цивілізацій Сходу і Заходу по лінії, що відділяє «західні християнські народи від мусульманських і православних народів» [13, с. 243]. Це межа Європи, яка знаходиться біля кордону Росії зі Скандинавськими та Прибалтійськими країнами, в районі України, західної Білорусі, Румунії. Мілан Кундера наголошує на поділі континенту на дві частини: «одна була пов'язана з давнім Римом і Католицькою церквою, базою ж розвитку другої були Візантія та Православна церква» [20, с. 628]. Але, якщо брати до уваги лише релігійний чинник, то навряд чи православному Грецію можна було б віднести до Європи.

Так, ідею європейськості лише католицьких держав було представлено такими мислителями як П'єр Дюбуа (1306 р. «Повернення Святої Землі») та герцог де Сюллі (великий задум - «Grand Dessin»). Історичним прикладом спроби надати Європі суто католицького змісту зібрання голів європейських держав, організоване папою Пієм II (Єнеа Пікколоміні) 1 червня 1459 року. Передумовою даного зібрання були ідеї папи з приводу нового оформлення європейського простору, викладені в роботі «Трактат про державу Європа» (1458 р.). Папа хотів об'єднати європейських правителів для боротьби проти «невірних» та встановлення миру в Європі.

Європу можна визначати також на основі поширення того чи іншого типу культури, соціальних відносин, наявності спільної історичної та культурної пам'яті. Так, Марк Крепон пропонує два способи соціо-культурного визначення поняття Європи.

За першого способу Європа пов'язується «з обраним та обмеженим спадком» [4, с. 4]. До нього можна віднести Античність, Римську імперію, християнство та будь-що інше, що дозволить віднайти спільне і маркувати його відповідно до соціально-політичних потреб спільноти. В той час, коли «той чи інший з цих складників стає предметом політичної інструменталізації, вони надихають на те, що можна назвати «політиками ідентичності» чи «політикам належності» [4, с. 5]. Такий спосіб потребує пошуку «сутності» Європи, яка має бути єдиною, неповторною та виключати інші можливі сутності, що призведе до пошуків автентичності, генеалогії, в якій нівелюється вплив інших на становлення Європи. В цьому контексті цікавими є дослідження французького політолога Б. Баді, який розробляє «залізний закон ідентаризму» [7]. Він вважає, при зміні зв'язку між національною державою і територією, остання стає визначальним чинником формування ідентичності, яку доповнюють вже існуючі інші типи ідентичності.

Друга орієнтація передбачає пов'язування Європи з винятковим її призначенням, яке вибудовується навколо спільних цінностей та способів пізнання та осмислення дійсності. За такого варіанту національні відмінності нівелюються з метою побудови спільного проекту Європи.

Ще однією особливістю соціо-культурного підходу до визначення поняття Європи є її персоніфікація, що призводить до отождолення з певним типом культури. Часто не лише в політичних промовах, заявах, а й в наукових працях дослідників вживаються особовий займенник «вона» в різних відмінках, а також присвійний займенник «її», до яких вживаються якості прикметники. Ти самим складається враження про наявність персональних рис у Європи, таких як, наприклад, чесність, справедливість, порядність, культурність та інші. Тим самим, європейське стає епітетом чогось позитивного, цивілізованого, розвиненого, напротивагу «варварському», «не-європейському».

Визначення поняття Європи часто виводять зі спільної історії, культурних надбань, а отже і спільної культури пам'яті. Можна стверджувати, що «за браком спільних політичних структур європейську цивілізацію можна було визначити лише за культурними критеріями» [1, с. 25]. Античність, Середньовіччя, Відродження, Новий та Новітній часи – культурно-історичні епохи, які було пройдено усіма європейськими народами. Так, Мілан Кундера в роботі «Трагедія центральної Європи» зазначає, що саме культура, а точніше культурна пам'ять, є найбільш важливим аргументом єдності Європи, з якої з'являється та актуалізується європейська ідея та виникають можливості для вирішення загальноєвропейських проблем. Щоправда, в основу європейської культури він покладає культуру «серединної», тобто Центральної Європи, зокрема Німеччини та Чехії. Як наголошує Едгар Морін, суттєва риса Європи – це різноманіття культур, об'єднане спільними науковими підходами, способами пізнання дійсності та тенденціями в літературі. Європі притаманна «єдність відмінного та протилежного ... – принцип діалогу, проблематизації та пошук основ» [7]. Культура Європи включає спільні науково-методологічні підходи до опису та аналізу як фізичних, так і соціальних явищ. За даного підходу Європа розглядається як «цивілізаційний простір, основною умовою існування якого є збереження культурного різноманіття» [10, с. 599].

Щоправда, таке узагальнення призводить до нехтування тим фактом, що одні культури піднімалися у вигляді наукових чи мистецьких шкіл, інші – занепадали. В окремих містах чи у деяких районах існували специфічні культурні традиції, аналогів яким не було в Європі. Жан Марі Доменак наголошує, що немає і не існувало «єдиної європейської культури», потрібно говорити «не про європейські культури, а лише про культури Європи, кожна з печаткою власної окремішності». До того ж «історія – це спосіб, яким культура трактує минулі події, щоб на тому ґрунті проаналізувати свою сучасність і планувати майбутнє» [2]. Теоретичною проблемою в даному контексті є те, що досить важко розмежувати культуру і релігію, адже вони постійно знаходяться у тісному взаємозв'язку та взаємодії, що призводить до підміни цих понять.

За основу визначення європейського простору можна взяти політику як основу публічної взаємодії та впливу одних національних еліт на інші. Політика відіграла провідну роль як в процесі становлення Європейського Союзу, так і під час визначення поняття Європи. Можна також зауважити, що у вищезазначених підходах до формування концепту Європи значну роль відіграє політика як процес публічної взаємодії з приводу влади. Політика, яка не зводиться лише до державної, а включає й інші її різновиди у локальному та глобальному вимірах, створює розуміння Європи, яке проектується як всередині неї, так і ззовні. В межах даного підходу простежуються кілька основних аспектів.

Варто зазначити, що політична Європа в тому вигляді, в якому ми її сприймаємо сьогодні, склалася не так давно. Утвердження типу політичної, зокрема партійної системи, політичної культури, встановлення умов громадянства та закріплення основ державного будівництва європейських країн відбулося здебільшого в період 1910 – 1920-х рр. Стейн Рокан визначає цей

проміжок часу європейської історії як точку «затвердіння», починаючи з якої Європу можна розглядати як внутрішньо цілісний політичний проект.

По-перше, Європа як політична величина зводиться до подій політичної історії. Європейський простір може бути визначено межами колишньої імперії Каролінгів, спадкоємицею якої вважається Священна Римська імперія. Традиції та здобутки цього державного утворення перейшли в спадок народам, які населяють цю територію і саме вони можуть вважатися представниками Європи. Фактично, це не всі сучасні західно- та центральноєвропейські країни. З перебігом історичних подій територія обох імперій суттєво змінювалась і держави, які існували в той час, на сьогодні значно трансформувалися. Такий підхід пропонує буквально перенесення частини європейської політичної історії на всю територію Європи.

По-друге, на межі між соціо-культурним та політичним розумінням Європи можна визначити концепт Європи на основі принципів ідентичності. Німецькі дослідники наголошують, що «Європа знаходиться там, де європейці відчувають себе європейцями» [11, с. 14]. Розуміння Європи через ідентичність дає можливість розглянути її в двох основних ракурсах: інклюзивному та ексклюзивному.

В основу інклюзивного поняття Європи покладаються загальнолюдські цінності, притаманні спільноті та які формують її ідентичність, зокрема повага до прав людини і громадянина. Саме інклюзивне поняття Європи та Європейського Союзу «відображає тривалий, ймовірно домінуючий, дискурс, який активно підтримується всередині Союзу» [15, с. 37]. Інклюзивна європейська ідентичність передбачає комунікацію та взаємовплив з іншими політико-територіальними і культурними одиницями. Так можуть бути встановлені умови для прийняття/неприйняття інших спільнот в коло європейців. Ті, хто відкрито демонструють прихильність проголошених спільних європейських цінностей, визначають свою прихильність до основ європейського суспільного співжиття, відносяться до Європи.

Натомість ексклюзивна ідентичність відображає взаємодію Європи із зовнішнім середовищем. Це розуміння Європи як «фортеці», яка утворюється на основі спільного ринку та жорсткого контролю за зовнішньою міграцією. «Фортеця Європа» – це спосіб ідентифікації спільноти в негативному значенні, тобто за допомогою протиставлення себе іншим спільнотам. Одним зі способів такого визначення Європи є розмежування «своїх» і «чужих», визначення «європейських», «майже європейських» та «неєвропейських» народів. Так, «інший» розглядається не як ще один, а чужий, який уособлює власні негативні риси та ті характеристики, які становлять суттєву загрозу для «своїх». До такого розмежування вдається Едвард Саїд, коли зауважує, що протягом віків в європейській культурі відбувалося «іншування» Сходу, наділення його такими стереотипними рисами, які сприяли утворенню розламу між західним і східним світами. Захід розглянув свою відмінність від Сходу як його слабкість і, як зазначає Едвард Саїд, накинув йому штучну політичну доктрину – орієнталізм [12]. Тож, «ексклюзивна ідентичність базується на пізнанні власного шляху за допомогою неприйняття, заперечення «іншостей» як «чужостей» [19, с. 620]. Така ідентичність передбачає виключення за межі Європи інших, тим самим ідентифікуючи «своїх».

По-третє, до європейських країн зараховують ті, які мають сталу демократичну форму правління, дієву конституцію та правову систему, верховенство права і розвинене громадянське суспільство. Сюди також можна віднести «капіталізм як центральну силу економічного розвитку» [3, с. 11]. За данною логікою, якщо економіка держави характеризується впровадженням ринкових механізмів і демократичних норм, то її можна віднести до європейського простору. Європа виступала «недосяжним ідеалом, метою, до якої мали прагнути всі європейці» [1, с. 26]. І тепер, реалізувавши певні способи державотворення та управління, ідеал Європи ставорений і може бути застосований як мірило європейськості тієї чи іншої спільноти. Дане визначення в основі своїй містить євроцентричні установки, які часто співпадають з розумінням «Заходу» та «цивілізації».

По-четверте, сучасний німецький політолог Херфрід Мюнклер пропонує розглядати Європу як політичний простір, заснований на принципах множинності і різноманітності. Так, «розвиток різних націй може розглядатися саме як сутнісна риса Європи і її історії – як у добрих, так і в поганих проявах» [9]. Європа за цього визначення постає як ідеальне поєднання плюралізму, спільних політичних інтересів і взаємозалежності.

В даному контексті необхідно наголосити на розумінні Європи як нового типу імперії. Можливості побудови імперії в певному регіоні задля подальшого його розвитку сприяють появі позитивного дискурсу імперії. Імперія розглядається як новий тип державно-територіальної організації, який має такі основні характеристики:

формальність, гнучкість і напівпроникливість кордонів, які відображають ступінь влади і впливів, не залежать від культурних, релігійних, та можуть бути змінені за бажанням політичних

спільнот стати частиною імперії;

європейська імперія виникає випадково та характеризується постійними взаємовпливами центру та периферії;

послання формальної рівності, незалежності та перебування невеликих держав і сателітів в «більш чи менш розпізнаваній залежності від центру» [18, с. 18];

нова «середньовічна» європейська імперія [21, с. 10 - 15] характеризується мультикультурними ідентичностями, різними типами громадянства, нечіткістю та децентралізацією.

Так, Європа на сьогодні стає космополітичною, як на те вказують Ульріх Бек та Едгар Гранде. Це означає, що її специфічна суспільна форма характеризується визнанням різноманітності в усіх її проявах: національної, культурної, релігійної, а насамперед політичної.

На останок, Європа може бути ототожнена з Європейським Союзом, проектом, конструкцією, «виробленою брюссельською бюрократією та технократією» [9]. Це пов'язано з провідною, системоутворюючою роллю, яку виконує ЄС в межах європейського простору. Набуття членства в ЄС за виконання вимог, закріплених в основних нормативно-правових документах ЄС, означає легітимізацію належності до Європи, а ототожнення понять Європи та ЄС стає агальновживаним в науці і практиці. Тобто, ті держави, які не вступили до ЄС або, принаймні не мають з ним тісних партнерських стосунків, не співвідносяться з європейськими. До цього підходу відноситься також дискусія щодо можливості поняття «політична система Європи», яке тотожне за своєю суттю поняттю «політична система ЄС».

Отже, політичні визначення Європи неоднозначні і потребують значного уточнення, але у своїй сукупності вони виконують провідну роль у створенні образу сучасної Європи. Сучасна Європа, мається на увазі Європа, яка утворилася на межі XX – XXI століть, характеризується провідною системоутворюючою роллю основних політичних інститутів Європейського Союзу, багатосторонньою взаємодією між основними її складовими та взаємообміном із зовнішнім середовищем, яким виступають як інші держави, так недержавні організації.

На основі усіх вище перерахованих підходів можна зробити висновок, що Європа розглядається не лише як виключно географічна, культурна чи релігійна область. Адже кожен з вищезазначених чинників (географічний, релігійний, соціо-культурний або політичний) підпадає під вплив політики. Європа стала тим, чим вона є завдяки, з одного боку, внутрішньому обміну між власними складниками, а з іншого – «завдяки виходові за власні межі» [4, с. 16]. Внутрішня взаємодія на європейському просторі та постійний зовнішній вплив на нього, перманентний політико-культурний взаємообмін обумовили появу такого умовно сконструйованого явища як Європа.

Зважаючи на фактичні дані про історичний розвиток Європи та сучасний її стан, варто наголосити, що Європа на сьогодні – це особливий політичний проект. Це не волевияв народу чи певних територіальних груп, які спільно вирішили обрати самоназву «Європа». Скоріше навпаки, через акт виявлення та реалізацію політичної волі групи правлячих осіб відбулося нав'язування її іншим особам, зокрема населенню Європи та поширення такої думки у світовій спільноті. Європа – це «найбільш високоскладний та зовнішньо диференційований, рухомий політично та політично рухливий проект» [14, с. 23]. Тим самим, владні відносини виходять на передній план у дискурсі про визначення Європи.

Саме політичні процеси та явища визначають визначають, які держави та народи можна зараховувати до європейських, які сутнісні риси їм надавати. Як показує Юрген Габермас, «Європа була відповіддю на внутрішні проблеми; сьогодні ... ми здебільшого спостерігаємо проблеми, які закидаються до нас ззовні» [17].

Концепт Європи стає питанням політико-економічних інтересів брюссельської еліти, яка на сьогодні володіє значними владними та матеріальними ресурсами у світі. Саме вона використовуючи політичні важелі може визначити, хто є «своїм», а хто «чужим» для Європи як політико-економічного союзу та як соціо-культурної єдності.

Тож, можна стверджувати, що сучасна Європа – умовний політично сконструйований образ, а не географічна одиниця, провідним і системоутворюючим чинником якої виступає Європейський Союз. Політичний образ Європи формується певною ідеєю, яка закладається на рівні політичних еліт Європейського Співтовариства і визначає засади демаркації політико-географічних одиниць у сучасному світовому політичному просторі. В той же час, суб'єкти світової політики сприймають подібні процеси як належні та адаптують власні національні політичні системи до вимог, які висувуються політичними групами та інститутами.

Таким чином, в даній статті розділі було розглянуто основні теоретичні засади визначення європейського простору.

За основу визначення поняття Європи можна брати географічні, релігійні, культурні, ідентифікаційні та політичні показники. Всі вони вживаються у тісному взаємозв'язку, але

найбільш багатоаспектним та значущим у сучасному світі виступає саме політичне визначення Європи.

Європа в політичному сенсі може бути визначена як результат розвитку політичної історії, пов'язана з ідентичністю, з високим ступенем розвитку демократії та капіталізму, плюралістичний простір, що умовно сконструйований Європейським Союзом.

Політична еліта ЄС монополізувала, на сьогодні, право визначення змісту і форм європейського простору. Саме інституції Євросоюзу встановлюють ті критерії «європейськості», які висуваються до інших країн. Тим самим, поняття Європи набуває політичного змісту і формується умовно відповідно до конкретного політичного інтересу.

Бібліографічні посилання:

1. **Дейвіс Н.** Європа. Історія. / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – 1464 с.
2. **Доменак Ж. М.** Європа: виклик культурі [Електронний ресурс] / Ж. М. Доменак // Часопис І. – 1995. - Число 6. - Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/domenak.htm>
3. Идентичность Европы: вопросы, позиции, перспективы. // Идеи Европейства во второй половине XX века: Реферативный сборник. / РАН ИНИОН, ред. -сост. Ю. А. Гусаров– М., 2000. – 215 с.
4. **Крепон М.** Європейські іншості / М. Крепон, пер. с. фр. О. Йосипенко. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2011. – 184 с.
5. **Ларсен С. У.** Моделирование Европы в логике Роккана Стейн У. Ларсен // Полис - 1995. - № 1. – с. 39 – 57.
6. Метаморфози світу. Соціологія глобалізації / Д. Мартен, Ж. -Л. Мецжер, Ф. П'єр; пер. з фр. С. Марічева. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2005. – 302 с.
7. **Морін Е.** Европа – метанациональна провінція? [Електронний ресурс] / Е. Морін // Часопис «І». - 1997. - Число 9. - Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n9texts/morin.htm>
8. **Мушг А.** «Ядро Європи». Мысли о европейской идентичности [Электронный ресурс] / А. Мушг / Отечественные записки. - 2003. - №6. - Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2003/6/2004_1_22.html
9. **Мюнклер Г.** Европа як політична ідея [Електронний ресурс] / Герхард Мюнклер // Часопис І. – 2007. - Число 50. - Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm>
10. **Пахльовська О.** Ave, Europa! ст., доп., публіц. (1989 - 2008) / О. Пахльовська. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. – 656с.
11. **Ружмон Д. де.** Відкритий лист до європейців [Електронний ресурс] / Д. де Ружмон – Режим доступу: <http://www.management.com.ua/vision/vis012.html>.
12. **Саїд Е.** Орієнталізм / Е. Саїд; пер. з англ. В. Шовкун. - К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. - 511 с.
13. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева. Ю. Новикова. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603с.
14. **Beck U.** Das kosmopolitische Europa. Gesellschaft und Politik in der Zweiten Moderne / U. Beck, E. Grande. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2004. – 432 s.
15. **Bretherton C.** The European Union as a global actor / C. Bretherton, J. Vogler - London; New York: Routledge, 2006. - 273 с.
16. Brockhaus Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden. 19-Auflage / Sechster Band: DS – EW und erster Nachtrag. – F. A. Brockhaus Mannheim, 1988. – 704 s.
17. **Habermas J.** What Europe needs now [Electronic resource] / J. Habermas. – Made of access: <http://www.signandsight.com/features/1265.html>
18. **Münkler H.** Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten / H. Münkler – Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2008. – 336 s.
19. **Petrucijova J.** In the Trace of Human Identity / J. Petrucijova // Journal of Siberian Federal University. - Humanities & Social Sciences. - 2010. – № 4. – с. 615-624.
20. **Schmidt R.** Die Wiedergeburt der Mitte Europas / R. Schmidt. – Berlin: Akademie Verlag GmbH, 2001. – 196 s.
21. **Zielonka J.** Europe as empire / J. Zielonka. - New York: Oxford University Press, 2006. - 224 p.